

6. Nový ruský stát

I ve státech se stabilními politickými strukturami vítězní političtí vůdcové vtiskují státní politice a státním institucím znamení své osobnosti. V situacích, kdy státní struktury dosud nevykrytalizovaly, jsou dokonce ještě zranitelnější.

A. M. Jakovlev, *Snaha o zákonnost v zemi bez zákona* (1996)¹

Způsob, jakým se přistupovalo k odkazům SSSR, způsobil, že se věci vyvíjely hůře, než se dalo očekávat. Dokonce ještě předtím, než Jelcin dosáhl nejvyšší moci, ignoroval lidovou citlivost a nebral ohled na ústavní normy. Dnešnímu ruskému státu chybí svatozář legitimacy. Občané Ruska nebyli koncem roku 1991 předem informováni o Jelcinově rozhodnutí rozpustit SSSR, a jak sám připustil, použil roku 1993 ke svržení ústavního pořádku násilí.

Konec sovětského režimu – státu ovládaného jednou stranou, marxismu-leninismu a svévolné policejní moci – byl procesem historických rozměrů. Nicméně všechny velké události mají své komplikace. Dějiny nám nikdy neposkytují černobílé obrazy; vždycky je na obraze někde šedá. Britská takzvaná slavná revoluce roku 1688 se oslavuje jako počátek epochy náboženské tolerance pro všechny křesťanské denominace. Ve skutečnosti však zahrnovala porážku potenciální katolické restaurace za Jakuba II. i zhoršení podmínek pro většinu tehdejších protestantských sekt. Širší pravda je však nepopíratelná. Spočívá v tom, že vítězství Viléma Oranžského nad králem Jakubem byla událost, která zformovala dnešní britskou ústavu. Podobně se válka za nezávislost v britské Americe od roku 1775 do 1777 připomíná jako jednoznačný boj národa za všeobecná občanská práva. A přesto i nejliberálnější obhájci amerického oddělení buď vlastnili otroky, nebo nespatovali žádný důvod k osvobození otroků patřících jiným. Nicméně příklad mladých Spojených států, které ustanovily přinejmenším formální zásadu osobní svobody, mělo rozhodující význam nejen pro Severní Ameriku, ale také z delšího časového hlediska pro celý svět.

Zhroucení SSSR bylo stejně komplexní. Ruská nezávislost, vyhlášená pod heslem svobody, se zrodila očividně nevhodným způsobem. Ústava SSSR z roku

1977 dovolovala oddělení jednotlivé sovětské republiky, ale nezbytné procedury nebyly upřesněny. Lenin, přestože naléhal na právo národů na sebeurčení, nikdy nevysvětlil, jak by některá z nich byla schopna opustit Svaz, a Brežněvova ústava z roku 1977 byla stejně nejasná. Teprve v dubnu 1990, kdy Gorbačov vyhlásil „zákon o oddělení“, byla tato otázka do jisté míry vyjasněna. Danou právní úpravu však Jelcin zcela ignoroval.

Zákon o oddělení těm, kdo chtěli odstranit SSSR, situaci neusnadňoval. Předpokládalo se, že se pro oddělení musí vyslovit dvě třetiny voličů sovětské republiky, a jakýkoli takový výsledek měl být následován přechodným pětiletým obdobím, kdy by ostatní sovětské republiky mohly vznést námitky. Gorbačov také předpokládal, že by se mělo konat další referendum, kdyby o to požádala desetina voličů, a Nejvyšší sovět SSSR byl oprávněn schválit nebo zamítnout přání každé republiky vystoupit ze SSSR.² Dne 17. března 1991 přišel Gorbačov navíc se svým vlastním referendem. Otázka byla položena takto: „Pokládáte za nutné zachování Svazu sovětských socialistických republik jako obnovené federace rovnoprávných suverénních států, v nichž by byla v plném rozsahu zajištěna práva a svoboda lidu všech národností?“ Nacionalisté by těžko hlasovali záporně, jinak by mohli vypadat, jako že se staví proti zajištění „práv a svobod“ svého vlastního národa – a to, co Gorbačov nabízel, pro ně bylo užitečnější než politický status quo. Komunističtí konzervativci by ho podporovali na základě toho, že navrhuje alespoň zachování Svazu.

Gorbačov referendum vyhrál se značnou většinou. Dostavilo se osmdesát procent voličů⁴ a 76,4 % z nich odpovědělo na Gorbačovovu otázku kladně. V RSFSR dostal prezident SSSR podporu 71 % osob, které hlasovaly.⁵ Jeho sázka se vyplatila. Voličstvo SSSR, státu vytvořeného jako nástroj diktatury jedné strany, potvrdilo, že si přeje SSSR zachovat a zreformovat. Když Michail Gorbačov vystoupil v televizi, aby oznámil výsledky, byl zjevně šťastnější, než jak se jevil po několik předchozích měsíců. Jeho prohlášení, že lid byl vyzván, aby potvrdil svou podporu Svazu a s výjimkou těch sovětských republik, kde se hlasování nekonalo, dal svůj rozhodný souhlas, bylo oprávněné. Přestože referendum nemělo ústavní sílu, mělo určitou politickou a morální váhu. Občané byli vyzváni, aby dobrovolně podpořili Svaz, a udělali to; bylo dosaženo konsenzu. Přínejmenším každý následný pokus o zrušení Svazu by byl v rozporu nejen s ústavou SSSR, ale také se svobodně vyjádřenou vůlí lidu.

Celou situaci však zvrátil srpnový pokus o puč v roce 1991. Gorbačov později tvrdil, že by se Svaz nikdy neocitl v nebezpečí, kdyby proti němu nevystoupili spiklenci. Jelcin však dostal nezaslouženou šanci. Gorbačov to vyjádřil pregnančně: „Naservírovali mu to do postele jako smažené vejíčko na talíři s modrým okrajem.“⁶ Jelcin se chopil své příležitosti poté, co se převažující většina Ukrajinců v referendu 1. prosince vyslovila pro státní nezávislost. O týden později prohlásili prezident RSFSR, Ukrajinské sovětské republiky a Běloruské sovětské republiky

SSSR za neudržitelný. Přerušili probíhající jednání s Gorbačovem a navrhli vytvoření Společenství nezávislých států.

Prezidenti tří slovanských států se sešli v Belovežské pušče u Minsku, bez mandátu od svých Nejvyšších sovětů, jež byly kvaziparlamentními tělesy, jimž byli teoreticky odpovědní. Jelcin, Kravčuk a Šuškevič se dohodli na definitivním plánu. Nenadállost jejich rozhodnutí setkat se byla taková, že kazašský prezident Nursultan Nazarbajev – který byl také pozván – neměl dost času, aby nasedl do letadla a dostavil se včas. Existuje však jiné možné vysvětlení Nazarbajevovy nepřítomnosti. Jelcin a druzí dva slovanští prezidenti chtěli pouze předstírat, že chtějí zapojit také Nazarbajeva, protože Kazachstán je druhá největší sovětská republika. Zároveň však Nazarbajeva podezírali. Dříve, v roce 1991, patřil mezi nejvřelejší přívržence zachování SSSR; a byl by mohl sehrát dokonce ještě důležitější roli na špičce sovětského politického vedení, kdyby Gorbačov lépe ocenil jeho nadání a užitečnost. To, že Nazarbajev nedostal potřebný čas, aby doletěl z Alma-Aty do Minsku, mohl být také úmyslný manévr Jelcina, Kravčuka a Šuškeviče.

Bylo to rozhodnutí pouze těchto tří mužů, které způsobilo rozklad Svazu. Neptali se svých vlád nebo parlamentů. Kravčuk, ukrajinský prezident, byl z nich jediný, kdo konzultoval voličstvo. Nekonal se však žádné celosvazové referendum o rozpuštění Sovětského svazu; a navrhované vystoupení Ukrajiny samotné nemuselo z ústavního hlediska vést nutně ke konci Svazu. Měly být ještě uskutečněny určité další fáze diskusí a rozhodování, pokud by se mělo postupovat podle zákona o oddělení z roku 1990.

Jenomže politika je politika. Ústavnost Jelcinova záměru byla pochybná, ale byl to on, kdo měl v RSFSR reálnou moc. Gorbačov zatelefonoval Jelcinovi a zeptal se ho, kdy má v úmyslu přijít do Kremlu. Jelcin, dosud nervózní z toho, co se stalo v Belovežské pušče, se zeptal: „Ale nebudu tam zatčen, že?“ Gorbačov, jehož celá politická strategie byla založena na minimalizaci síly, zvolal: „O čem to sakra mluvíš? Zbláznil ses?“ Když se sešli, Gorbačov udělal poslední pokus, jak zachránit Svaz, když nabídl, že odejde z úřadu a umožní Jelcinovi, aby kandidoval na úřad svazového prezidenta. „Promluvme si o tom jako chlap s chlapem.“ V zoufalé touze zachovat Svaz chtěl zapomenout na všechny jejich vzájemné spory. Pomyslel si, že by možná Jelcin mohl pozitivně reagovat ma přátelské poklepání na rameno. Gorbačov však neporozuměl svému soupeři. Jelcin měl dosud Gorbačovovi za zlé, co mu nechal udělat roku 1987, kdy ho dal vytáhnout z nemocnice a zahanbit na plénu moskevského městského stranického výboru. Zlobila ho také Gorbačovova blahosklonnost. Zatímco Jelcin Gorbačovovi uctivě vykal, Gorbačov jemu i mnoha dalším osobám familiárně tykal. Teď měl Jelcin možnost zahanbit svého dřívějšího trapiče a nenechal si ji ujít.

V prosinci 1991 si musel Gorbačov zabalit zavazadla a připravit se k odchodu. Politika i správa země se rozpadaly. V hospodářství panoval chaos. Gorbačov, přes

veškerou svou historickou velikost, vládl nad tímto úpadkem. Prožil svou šanci; druhá už neměla přijít. A tak si připravil svůj projev na rozloučenou k lidu Sovětského svazu. Když se objevil 25. prosince 1991 na obrazovce, byla na jeho rysech zřetelná únava; ale emocionální náboj v jeho nitru byl evidentní. Četl svůj text klidně. Hovořil ke svým „spoluobčanům“, aniž specifikoval, jaké státní občanství má na mysli. Nedělal tajnosti se svou nespokojeností nad nedávnými politickými událostmi.

Gorbačov pořád ještě chtěl Svaz nějakého druhu. Musel však přiznat porážku. „Události nabraly odlišný směr. Převládající linie směřuje k rozkouskování země a k rozbití jednoty státu, s čímž nemohu souhlasit.“ Vypočítal úspěchy, jichž bylo pod jeho vedením dosaženo. Argumentoval tím, že „totalitní systém byl zlikvidován“, a dodal: „Podstatný pokrok byl dosažen na cestě k demokratickým reformám. Svobodné volby se staly realitou spolu se svobodou tisku, náboženskou svobodou, zastupitelskými orgány moci a mnoha politickými stranami. Lidská práva byla uznána za vrcholnou zásadu.“ Studená válka byla skončena. Bylo vytvořeno smíšené hospodářství. Byly nalezeny způsoby, jak zharmonizovat vztahy různých národů Svazu. Gorbačov uznával, že se v jiných směrech podmínky občanů zhoršily a že to způsobilo nespokojenost. „Ale rád bych znovu zdůraznil: zásadní změny v tak velké zemi a s takovým dědictvím nemohou nastat bezbolestně bez obtíží a nepokojů.“ Otázka oprávněnosti politického rozhodnutí zrušit Svaz mu dále dělala starosti a vyhlásil své přesvědčení, že „rozhodnutí takového měřítka by mělo být učiněno na základě vyjádření vůle lidu“.¹⁰

Gorbačov přesto nehodlal pozvednout prapor vzpoury proti Jelcinovi. „Nicméně učiním vše, co je v mých silách,“ komentoval, „aby dohody, které tam (v Alma-Atě) byly podepsány, vedly ke skutečnému porozumění ve společnosti a usnadnily jak ukončení krize, tak proces reform.“ Nerezignoval však. Neřekl ani, že odchází do výslužby. Prohlásil jednoduše: „Vzhledem k situaci, jež vznikla vytvořením Společenství nezávislých států, končím svou činnost ve funkci prezidenta SSSR.“¹¹ Bylo to konstatování skutečnosti. Byl to však komentář, nikoli schválení.

Tak bylo dosaženo nezávislosti Ruska protiústavními metodami. Jelcin se to pokoušel zamaskovat a roku 1992, osvěžený převzetím kremelského areálu od Gorbačova, zdůrazňoval potřebu dodržování ústavnosti za své vlády. Paradoxy byly ostré. Jelcin přivedl SSSR k jeho konci především na základě tvrzení, že to byl despotický stát. Jestliže ale hodlal setrvat u formálních procedur politiky v nově nezávislém Rusku, byl by sám přinucen dodržovat pravidla ústavy RSFSR. Tato ústava však byla zavedena roku 1978, když byl Brežněv ještě generálním tajemníkem strany a kdy RSFSR byla největší územní jednotkou despotického státu, který Jelcin později pomáhal zničit. Po demontáži SSSR Jelcin začal hovořit o RSFSR jen jako o „Ruské federaci“ nebo o „Rusku“; ale faktem zůstávalo, že příslušenství státu – včetně jeho vlastní funkce jako prezidenta – byly odvozeny od RSFSR;

a všichni jeho vedoucí političtí podporovatelé, nyní jmenovaní do funkcí ve vládě a v ústřední i místní správě, byli v těžké situaci. Režim nezávislého Ruska se narodil v komunistickém manželství.

Dalším problémem byly nejasné vzájemné formální vztahy mezi prezidentem, viceprezidentem a předsedou Nejvyššího sovětu. To se stalo zřejmým, když Jegor Gajdar, Jelcinem jmenovaný výkonný ministerský předseda, se pokusil realizovat program ekonomických reforem. Jelcin vychvaloval Gajdara jako „skutečný objev“, a dokonce tvrdil, že jeho nedostatek praktických zkušeností v ekonomickém řízení je kladem, jelikož může vykonávat svou práci, aniž si musí dělat starosti kvůli změnám.¹² Avšak viceprezident Alexandr Ruckoj a předseda Nejvyššího sovětu Ruslan Chasbulatov byli vládními opatřeními znepokojeni. Necítili se také dobře kvůli důsledkům zhroucení SSSR z hlediska politiky a bezpečnosti. Nelíbili se jim Gajdar a další Jelcinovi mladí pověřenci; nebyli rádi, že musí působit v prezidentově stínu, a tvrdili, že jeho pravomoci jsou příliš rozsáhlé a jeho způsoby jednání arogantní; a Jelcin udělal taktickou chybu, když v červnu převzal prezidentskou pravomoc a ponechal pravomoci předsedy Nejvyššího sovětu nezměněné, aby je jeho nástupce Chasbulatov mohl využívat. K Jelcinovu zděšení se Chasbulatov ukázal jako neúnavný tvůrce zmatků.¹³

Spory mezi oběma stranami pokračovaly během roku 1992 a 1993 a diskuse v Nejvyšším sovětu kritizovaly prakticky všechno, co udělala Jelcinem jmenovaná vláda. V prosinci 1992 byl Jelcin nucen Gajdara odvolat kvůli jejich společným obtížím při jednání s viceprezidentem a předsedou Nejvyššího sovětu. Rostlo podezření, že Jelcin už není odhodlaný veřejně vystupovat. Chodil do Nejvyššího sovětu nepravidelně a málokdy hovořil se svým dřívějším elánem. Zdálo se, že ho klaka opozičních stran deprimuje, zejména poté, když ho Sjezd lidových poslanců zbavil jeho mimořádných plných mocí a dvaasedmdesát hlasů ho v březnu 1993 obžalovalo.¹⁴ Avšak ani Ruckému a Chasbulatovovi se nedařilo prosadit své. S obvyklou obratností požádal Jelcin viceprezidenta Ruckého, aby dohlížel na agrární reformu; byla to účinná cesta, jak odvést kohokoli od působení nesnázi. Z hlediska režimu to byla Sisyfova práce; její hrdina musel po celý den tlačit velký kámen do kopce – aby zjistil, když dorazil na jeho vrchol, že kámen mu vyklouzl a skoulel zase na druhé straně dolů. Pokud jde o Chasbulatova, Jelcin s ním jednal se zjevným opovržením. Poukazoval také na čečenské a další kavkazské zločinecké gangy v Moskvě jako na hrozbu veřejnému pořádku ve městě. Čečenci byli obecně obviňováni lidem kvůli pouliční kriminalitě. Jelcinovým posluchačům neunikala skutečnost, že Chasbulatov je Čečenec.

V dubnu 1993 se Jelcinovi podařilo přerušit slepou uličku v boji s Nejvyšším sovětem uspořádáním referenda o svém prezidentství. K urnám se dostavilo šedesát čtyři procent voličů Ruské federace. Z nich mu 54 % vyjádřilo důvěru jakožto prezidentovi. Jen poněkud méně, 53 % hlasovalo ve prospěch jeho ekonomické a sociální politiky. To byla sice pro Jelcina stěžejní drtivá posila, ale stačila, aby řekl,

že získal podporu nezbytnou pro svůj program reformem. Povzbudila ho také skutečnost, že 67 % hlasujících se vyslovilo pro brzké konání voleb do Sjezdu lidových poslanců RSFSR.

Nicméně mohl těžko ignorovat další aspekt referenda: zejména to, že 49 % jeho účastníků hlasovalo pro brzké konání voleb ruského prezidenta.¹⁶ Ať už to bylo interpretováno jakkoli, znamenalo to, že skoro polovina hlasujících nebyla spokojená se stávajícím prezidentem. Jelcin se pokusil potvrdit své vůdcovství cestou plebiscitu, ale dopadl ještě hůř než Gorbačov před trvalou politickou krizí, jež nastala od srpna 1991. Neměl na vybranou než pokusit se zachovat slušné podmínky ve vztazích s Nejvyšším sovětem. Spolupracovníci obou skupin obnovili vyjednávání ve snaze dosáhnout porozumění v tom, jak by měla být politika prováděna do budoucna. Obě strany se shodovaly v tom, že existující ústava RSFSR, zděděná ze sovětského období, musí být nahrazena. Několik následujících měsíců nepřetržitě zasedaly společné návrhové komise. Chasbulatov, školený odborník v legislativě, sledoval pečlivě vývoj a zdálo se, že by nakonec mohlo být dosaženo dohody. V Nejvyšším sovětu probíhaly ostré otevřené diskuse. V soukromí se začal potichu rýsovat ústavní kompromis.

Tehdy však Jelcin uvažoval nad jiným scénářem. Jeho přesné plány, pokud nějaké měl, zůstávají utajené. Je však zřejmé, že si dělal starosti o možné důsledky dohody s Nejvyšším sovětem. Když jeho podezření vůči Ruckému a Chasbulatovovi vzrůstalo, začal pochybovat o tom, jak rozumní by byli při dodržování jakékoli nové ústavy. Cítil se jejich postojem podvedený. Získal masivní vítězství v ruských prezidentských volbách v červnu 1991, v době, kdy ani Ruckoj, ani Chasbulatov neměli dosud žádnou významnější pověst nebo vliv. Vyšvihli se do popředí tím, že se drželi Jelcinových šosů. Zdálo se, že nastal již bohatě čas, aby se od nich odpoutal a pokračoval při plnění úkolů reformy Ruska sám. V létě 1993, když uvažoval, jak by mohl dosáhnout tohoto cíle, byl Jelcin stále více přesvědčen, že bude lépe, když napíše ústavu sám, než aby dovolil svým oponentům k ní jakkoli přispět. To na druhé straně znamenalo, že jeho ústava by vysoce upřednostňovala moc prezidenta. Jelcin neměl v úmyslu být svázán kompromisy se svými bývalými „spojenci“.

Z tohoto důvodu se domníval, že bude lépe, aby nepostupoval přímočaře. Promyslel si v klidu plán, který nezahrnoval nic menšího než rozpuštění Nejvyššího sovětu, uspořádání nových parlamentních voleb a vydání nové ústavy. Dokonce ani Viktor Černomyrdin, jeho ministerský předseda od 14. prosince 1992, nebyl s tímto plánem seznámen, dokud nebyl konzultován s ministry obrany Pavlem Gračovem a vnitra Viktorem Jerinem a ti k němu nedali svůj souhlas. Podrobnosti pak byly vypracovány v nejpřísnější tajnosti, než se Černomyrdin vrátil do Moskvy ze své cesty do Spojených států. Podle Jelcinova pozdějšího vyprávění o plánu nebyli informováni ani další ministři vlády. Ústavní rozhovory mezi představiteli prezidenta a Nejvyššího sovětu se plynule přibližovaly k bodu,

kdy muselo dojít k neshodám. Pak by nevyhnutelně nastala divoká reakce většiny politických stran v Nejvyšším sovětu, kdyby prezident zahájil ofenzivu směrem, který navrhoval. Černomyrdin se v každém případě stavěl mnohem méně ostře proti těm stranám v Nejvyšším sovětu, které si přály zpomalit zavedení tržního hospodářství, než Gajdar. Avšak Jelcin jich dost přemluvil. Bude nový parlament a nová ústava – a oni budou svoláni za Jelcinových podmínek.

Dne 22. září 1993 vydal Jelcin dekret č. 1400, oznamující úmysl rozpustit Nejvyšší sověť a uspořádat parlamentní volby a ústavní referendum. Oznámil také, že prezidentské volby se budou konat šest měsíců po parlamentních. Oponentům byla hozena rukavice. Věřen svým instinktům se Jelcin vrátil ke Gajdarovi a jmenoval ho ministrem hospodářství. Zároveň převzal majetek Nejvyššího sovětu do držení prezidentského úřadu.

Problém byl, že neudržel svůj plán zcela v tajnosti a neurčil, co se má udělat, když se plán dostane na veřejnost. Ve skutečnosti Ruckoj a Chasbulatov, kteří byli varováni předem, se rozhodli postavit se proti prezidentovi. Jejich přívrženci soustředili posádku, zbraně a spojovací prostředky do Bílého domu, kde měl Nejvyšší sověť sídlo. Tam vyhlásili odmítnutí dekretu č. 1400. Nejvyšší sověť odmítl se rozejít a Ruckoj a Chasbulatov prohlásili, že každé ústavní a politické řešení si bude vyžadovat jejich předchozí souhlas. Jelcin byl označen za tyrana. Nejvyšší sověť, přestože byl zvolen roku 1990, kdy politická demokracie byl rozvinuta ještě slabě, byl Ruckým a Chasbulatovem líčen jako ztělesnění lidového zastoupení. Skupiny, které vždycky odsuzovaly zrušení Sovětského svazu, přešly v Bílém domě na jejich stranu. Zahrnovaly takové vůdce, jako byl Albert Makašov a Viktor Anpilov, kteří je v nedávné minulosti ostře kritizovali. Makašov, bývalý sovětský armádní generál, kandidoval proti Jelcinovi a Ruckému v prezidentských volbách roku 1991. Anpilov, vůdce Ruské komunistické dělnické strany, kritizoval Gorbačova, Jelcina a všechny ostatní, kteří se snažili zavést od konce osmdesátých let politické a ekonomické reformy.

Ruckoj a Chasbulatov byli povzbuzeni jejich přechodem a vyzvali davy, aby vytvořily kolem Bílého domu ochranný kordon. Ruckoj je všechny oslovil povzneseným způsobem 1. října. Dospěl k závěru, že Jelcinovy dny jsou sečteny; samotný fakt, že Jelcin dal obklíčit dav vojskem, byl podle Ruckého názoru přesvědčivým znamením, že prezident je zoufalý. Pak ale Ruckoj udělal několik hloupých chyb. Prohlásil se úřadujícím prezidentem a „jmenoval“ Makašova, obhájce obnovy SSSR, ministrem obrany. Dále vyzval posluchačstvo, aby se zmocnilo ostankinského televizního vysílače v hlavním městě a vysílalo výzvu k podpoře obklíčeného Nejvyššího sovětu. Ruckoj prakticky vyhlásil ozbrojené povstání proti režimu, který pomáhal založit.

To vše hrálo Jelcinovi do ruky. Ruská armáda pod Gračovovým velením situaci obyvatelům Bílého domu ztížila. Byla vypnuta elektřina a zastavena dodávka vody. Dav u ostankinské televizní stanice byl rozehnán násilím. Na Jelcinův

rozkaz bylo na Bílý dům vypáleno brzy ráno 4. října několik dělostřeleckých granátů. Zatímco z rozbitých oken stoupal palčivý dým, televizní kamery zabíraly ohromující odchod poslanců Nejvyššího sovětu, z nichž mnozí byli vyděšení a vyčerpaní. Ne všichni byli přívrženci Ruckého a Chasbulatova, a tím méně Maskašova a Anpilova. Ale poražení byli všichni. Ruckoj a Chasbulatov byli zatčeni. Jelcin je dal zavřít do téže věznice, kde byli roku 1991 internováni organizátoři neúspěšného státního převratu. Jelcinovým úmyslem bylo identifikovat Ruckého a Chasbulatova s protiústavními a diktátorskými Gorbačovovými odpůrci ze srpna 1991. Veřejná média udeřila na strunu záchrany a posílení demokracie. Parlamentní volby se budou konat. Ruská ústava bude zavedena a parlamentem nebude Nejvyšší sovět, ale Státní дума. Komunistické instituce, praktiky a ideologie byly jednou provždy pohřbeny.

Jelcin měl smysluplný argument, že nekonečný politický konflikt mezi jeho přívrženci a přívrženci Ruckého a Chasbulatova škodil zájmům země a že bylo nutno nalézt definitivní řešení. Zároveň však přeháněl hrůznost jejich úmyslů a svými vlastními kroky způsobil, že ji přeháněli i oni. Ať již se v debatě o událostech září a října 1993 postavíme na kteroukoli stranu, rozhodujícím momentem je, že Jelcin jednal s krajní bezohledností. Vyvolal rozpuštěním Nejvyššího sovětu krizi. Nelze dokonce ani vyloučit, že svůj „plán“ nechal prozradit úmyslně, aby přiměl své protivníky postavit se otevřeně proti němu. Možná, že chtěl tímto způsobem získat podporu široké veřejnosti. Není to dokázáno, ale nelze to vyloučit. Rovněž se nedá zcela vyloučit, že informace, když se dostaly k obhájčům Bílého domu, byly úmyslně zkresleny, aby Ruckoj předpokládal, že má převažující lidovou podporu. Podle těchto hypotéz chtěl Jelcin skutečně, aby Ruckoj udělal něco násilného a Jelcin ho mohl odůvodněně pokládat za zrádce platné ústavy RSFSR.

Pravda nebude patrně nikdy známa. Jelcin dělal mnoho rozhodnutí ústně buď po telefonu, nebo při rozhovorech se svými pomocníky a papíru svěřoval jen málo. To se však těžko dotýká podstaty věci. Při své snaze o politické řešení Jelcin použil brutální sílu. Zničil starou ústavu vojenskými prostředky. Ústavní, zákonný a demokratický ochránce státu porušil ústavní, zákonnou a demokratickou proceduru. Takže další etapa při budování nového Ruska byla zahájena porušením těch samých zásad, v jejichž jménu bylo toto budování podniknuto.

Jelcin vystoupil v televizi a vyzval voliče, aby přišli k urnám 12. prosince 1993. Přesvědčoval je, aby schválili novou ústavu a odevzdali své hlasy při volbě Státní dumy. Název státu měl být formálně změněn z RSFSR na „Ruská federace (Rusko)“. Jelcin dal jasně najevo, že politická stana, kterou podporuje, je *Ruská volba* vedená Gajdarem. Určitou dobu se zdálo, že by Jelcin mohl oznámit své členství v této straně, a jeho mluvčí naznačoval, že by mohl promluvit na stranickém sjezdu. Nakonec se vstupu do strany zdržel. Držel se však svého cíle omezit účast těch elementů ruské politiky, které nepřijaly konec SSSR. Komunistická strana Ruské federace přes jeho snahu byla znovu legalizována v listopadu 1992. Avšak

jakákoli myšlenka Ruckého a Chasbulatova na vytvoření vlastní strany byla potlačena jejich zatčením. Jelcin si mezitím zachoval naprostou kontrolu nad pravidly přístupu do televize a rozhlasu. Politikové, kteří schválili návrh ústavy, dostávali snadno možnost vystupovat; těm, kdo nesouhlasili, bylo znemožněno vést plnou a otevřenou kampaň.

Návrh ústavy předložený voličům svěřoval mimořádně rozsáhlé pravomoci prezidentovi. Ten mohl vydávat dekrety, aniž by je musel dodatečně předkládat Státní dumě; ani Mikuláš II. neměl od roku 1906 takový stupeň volnosti. Prezident mohl vybírat ministerského předsedu. Mohl jmenovat předsedu Ústavního soudu. Mohl vyhlášovat válku. Mohl být obžalován Federálním shromážděním, které se skládalo z dolní Státní dumy a horní Rady federace, pouze když by se pro to vyslovila dvoutřetinová většina obou sněmoven. A mohl Federální shromáždění v každém případě rozpustit.

Jelcinova vlastní pravidla stanovila, že pro ratifikaci návrhu ústavy bude třeba poloviny aktivních voličů. Volební účast po celém Rusku onoho dne, kdy v Moskvě padal vlhký sníh, byla neuspokojivá. Podle oficiálních záznamů se k urnám dostavilo něco málo nad 55 procent potenciálních voličů. Z nich pro návrh ústavy hlasovalo 58,4 procenta. To znamená, že pouze 32 % všeho potenciálního voličstva skutečně hlasovalo pro Jelcinův návrh.¹⁹ Jelcin byl rozladěný. V červnu 1991, kdy kandidoval na funkci ruského prezidenta, 43 % všech dospělých občanů RSFSR využilo svého volebního práva a hlasovalo pro něj. Kdyby mělo toto hlasování znamenat ověření důvěry v ruského prezidenta, pak bezpochyby jeho popularita upadala. Úřady řídící referendum dostaly pokyn zajistit, aby Jelcinův návrh ústavy byl ratifikován – za jakoukoli cenu a jakýmikoli prostředky. Sčítání hlasů probíhalo v tajnosti a po oznámení výsledků byly hlasovací lístky rychle spáleny. Vjačeslav Kostikov, Jelcinův poradce, si byl jistý, že došlo k velkým zlořádům, když zjistil, že vytištěné oficiální zprávy o referendu byly opravovány plnicím perem. Je zcela možné, že ve skutečnosti hlasovala méně než polovina voličů a že celé referendum bylo neplatné.

Nový ústavní systém postkomunistického Ruska tedy vzešel z tohoto pochybného postupu. Svou formou se v mnoha směrech odlišoval od sovětského režimu. Rusko, ustavené na území bývalé RSFSR, bylo jednou z patnácti sovětských republik SSSR. Mělo nyní prezidenta, oprávněného jmenovat ministerského předsedu a vládnout osobními dekrety, kdyby se parlament – Federální shromáždění – postavil proti němu. Dolní sněmovna, Státní дума, měla být regenerovanou verzí posledního parlamentního tělesa za cara. Ideologie a dějiny komunismu byly zavrženy. Bylo vyhlášeno, že celá budoucnost Ruska zahrnuje roztržku s komunistickou minulostí.

Jelcin vytvořil a upevnil pořádek, který mu vyhovoval. Udělal to improvizovaným způsobem. Neexistuje žádná známka, že by o své hlavní politice z let 1992–93 uvažoval již roku 1991. Zdá se, že si vytvořil různé skupiny poradců, které

mu předkládaly rozdílné druhy rad, a že se rozhodoval pro určité řešení vždy ve světle aktuální situace. Následkem toho si propracovával cestu tak, jak to šlo. Nebyl strategickým vizionářem. Věřil však svým instinktům a usilovně se dral kupředu. Když narazil na odpor, projevil se jako bezohledný a pánovitý. Voličstvo seznamoval se svou měnící se strategií pouze tehdy, když mu to v dané době připadalo vhodné. Roku 1991 mu většina Rusů důvěřovala a dokonce pro ně představoval idol. Neznali však jeho skutečné úmysly – aniž je znal on sám. Byli ochotni ho nějakou dobu následovat. Nedali mu však naprostou *carte blanche*. To vše poskytlo Jelcinovi volnost, kterou by nemusel mít k dispozici stále, a hlasování z 12. prosince naznačovalo, že se jeho politické zdroje již do jisté míry zeslabují.

A z dlouhodobého hlediska podkopávaly jeho metody naději na vznik pocitu legitimacy nového Ruska mezi lidem. Státní nezávislost byla dosažena protiústavními prostředky. Rusové v březnu 1991 hlasovali pro zachování Svazu; Jelcin se v prosinci 1991 dohodl s prezidenty Ukrajiny a Běloruska na rozpuštění Svazu. Porušil zákon o oddělení. Vyhnul se předběžné konzultaci v Nejvyšším sovětu i následnému referendu. Roku 1992 vládl více formou dekretů než spoluprací s Nejvyšším sovětem. V roce 1993 probíhala podrobná vyjednávání o ústavě, ale dekret č. 1400 vyloučil možnost kompromisu. V následujících zmatcích se Jelcin, jak sám připustil, zachoval neústavně. Zrušil ústavu RSFSR a nařídil dělostřeleckou palbu proti Bílému domu. Vnutil v prosinci 1993 novou ústavu metodami zahrnujícími volební podvody. Zrození nového Ruska provázela protiústavnost, násilí a korupce.

7. Názory obyvatelstva

Ano, osvobodil jste nás od státnosti a historie, od práce a mezd, od vědy a kultury, od etiky a morálky, od zákonného pořádku a od budoucnosti našich dětí, od přátel a příbuzných... Ale kdy budeme osvobozeni od vás?

Sovětskaja Rossija, 1993

Ruský lid měl vždy pochybnosti o tom, zda je žádoucí rozbít SSSR. Legitimita nového ruského státu byla rozsáhle a často zpochybňována a průzkumy veřejného mínění působily velké starosti úřadům dlouho před násilnými událostmi října roku 1993. List *Nězavisimaja gazeta*, který v té době obecně podporoval Jelcina, oznámil v květnu r. 1992, že 57 % ruských občanů podporuje heslo: „SSSR ano, Společenství nezávislých států ne!“¹ Zhruba v téže době jiný průzkum zjistil, že dvě pětiny veřejnosti dávají přednost Velkému Rusku jako svému státu. Smysl toho nebyl úplně jasný, až na to, že respondenti dávali přednost tomu, že „Rusko“ by mělo být obnoveno v širších hranicích, než jsou hranice Ruské federace.² V předchozím roce byl učiněn pokus rozluštit tuto hádanku. Lidé byli dotazováni na statut Krymu, Donské pánve na Ukrajině a severního Kazachstánu. V Moskvě chtělo 36 % respondentů, aby tato území byla znovu spojena s ruským státem – a v dalších městech a venkovských oblastech dosáhl tento podíl více než 44 %.³

Úřady okamžitě zesílily své propagandistické úsilí. Přesto 74 % občanů Ruské federace v roce 1995 neuznávalo, že by ruská státní nezávislost byla dobrá věc. Vzpomínali s láskou na SSSR. Neshledávali žádný důvod, proč byl Gorbačov přinucen přijmout zrušení Sovětského svazu.⁴ Když se titíž sčítači názorů vrátili k této otázce roku 2000, pouze 4 % respondentů se vyslovila „naprosto pozitivně“ o rozpadu SSSR.⁵

To neznamenal totéž jako věřit, že vůdci srpnového puče roku 1991 měli pravdu a že by SSSR měl být znovu obnoven. Když byl na jaře 1994 uskutečněn průzkum, jen 9 % ruských občanů „rozhodně souhlasilo“ s návrhem „obnovit dřívější komunistický systém“; a do roku 2001 jejich podíl klesl pod 4 procenta.⁶ SSSR totiž nebyl jen územním fenoménem; byla to celková politická, economic-

ká, sociální a kulturní entita. Občané Ruské federace možná nechtěli koncem osmdesátých let skoncovat s komunismem; ale ani nebyli zcela proti takovému skutku. Z osobního i kolektivního stanoviska toužili po změně. Chtěli prostě něco jiného. Přáli si lepší budoucnost a zastávali mnoho polovičatých představ, které si vytvořili za dlouhá léta komunismu. Chtěli se dát překvapit. Nebyli zcela přehnaně nerealističtí; oni i jejich přímí předkové už měli dost slibů – utopických slibů – které jim dávali politikové. Chtěli však uvěřit, že by nemělo trvat dlouho, než zlepšení přijde. Potřebovali v to věřit, přestože byli neschopní myslet na všechny komplikace, které to zahrnovalo. Nebouřili se. Dokonce ani na vzpouru nemysleli. Byli ochotní podrobit se politice radikální změny – ale vyžadovali opatrné zacházení.

Koncem sovětské éry si zvykli na to, že se jich ptají na jejich názor. Za dřívějších sovětských dob, přinejmenším do konce osmdesátých let, nálady veřejného mínění zaznamenávaly hlavně tajné zprávy KGB. Sociologie byla podezřelá akademická disciplína a její provozovatelé se museli držet mimo oblasti, které politbyro pokládalo za citlivé.⁷ Za Gorbačova se však situace změnila a vedoucí socioložka Taťána Zaslavskaja vytvořila organizaci, jež je nyní známá jako Celoruské středisko pro studium veřejného mínění. Rychle vznikly další instituce pro průzkum veřejného mínění včetně zahraničních konkurentů, jako je *New Russia Barometer*.

Průzkum Celoruského střediska uveřejněný počátkem roku 2000 obsahoval velmi zajímavé výsledky.⁸ Lidé byli požádáni, aby zhodnotili úseky dějin dvacátého století. Za nejméně úspěšné byla pokládána léta po roce 1991. Šedesát sedm procent vyjádřilo negativní postoj k období Jelcinovy vlády. Dokonce i léta *glasnosti* a *perestrojky* na tom byla lépe, i když jen okrajově. Gorbačovova vláda tedy vyvolala nepříznivou odpověď 61 % respondentů.⁹ To znamenalo nepříznivé posouzení změn, k nimž docházelo od roku 1985. Logicky nejoblíbenějším obdobím minulého století byla podle téhož průzkumu dlouhá Brežněvova vláda. Gorbačov charakterizoval léta po roce 1964 pod Brežněvovým vedením jako dobu nechutné „stagnace“ sovětského politického života; i Jelcinovi se jevila nepěkně. Avšak 51 % ruských občanů dospělo k tomu, že spatřovali toto konkrétní období v kladném světle (a jen deset procent v záporném). Nostalgie po Brežněvových letech, kdy sociální podmínky byly stabilní a předvídatelné, a kdy SSSR byl jednotný a mocný, dále rostla. Žádné jiné období se mu v popularitě nepřiblížilo přes každodenní úsilí oficiálních komentátorů za Gorbačova, Jelcina nebo Putina.

Takové jsou postoje, které se vyvinuly a uzrály po roce 1985. Jistě, když Brežněv roku 1982 zemřel, byl on i jeho režim téměř obecně v opovržení. Může existovat jen malá pochybnost, že lidové nadšení pro Gorbačova, když se stal generálním tajemníkem strany, bylo upřímné. Bylo to teprve v devadesátých letech, kdy stařík Brežněv získal znovu přízeň.¹⁰ Kontrast s ostatními obdobími byl rovněž pozoruhodný. Chruščovova vláda získala schválení 30 %, revoluce 28 % a vláda Miku-

láše II. 18%. Stalinův despotismus nedopadl zcela špatně s 26 %; ale opačné mínění o něm bylo vyšší, dosáhlo 48 %. Přes lásku ke stalinismu mezi starší generací byla hrůza spojená s památkou na něho větší.¹¹

S údaji průzkumů se musí zacházet opatrně. Jako většina ostatních národů na světě jsou Rusové schopní říkat jednu věc tazatelům průzkumu veřejného mínění a myslet si něco úplně jiného. Dokážou si také myslet v soukromí své myslí zcela protichůdné věci. Noviny *Sovětskaja Rossija* – rozhodně nikoli loajální podporovatel vlády – měly potěšení ze zmatku, který z toho pramení. Na jaře 1993 uveřejnily zprávu o jednom incidentu před Bílým domem:

(Několik osob) začalo z legrace u Domu sovětů RSFSR sbírat podpisy od kolemjdoucích pod výzvu navrhuující povýšit B. N. Jelcina na carský trůn a prohlásit ho za svatého. K údivu samotných vtipálků ji během dvaceti minut podepsalo dvanáct lidí a jen jedna osoba si uvědomila, že se to děje na prvního apríla.¹²

Mohlo to pochopitelně být i tak, že těch dvanáct vyzvaných naprosto jistě vědělo, jaký je den, a že se sami tiše bavili na adresu vtipálků. Je však jisté, že v dnešním Rusku není veřejné mínění monolitické, neměnné nebo koherentní.

Mnoho let byl ve společnosti velmi rozšířen jeden postoj; v každém případě panoval celá desetiletí po druhé světové válce.¹³ Bylo to mínění, že je nutno vyhnout se jakémukoli dalšímu politickému otřesu, zejména takovému, který by zahrnoval násilí. Rusové mají hrůzu z občanských sporů – nebo jak to obvykle vyjadřují, z občanské války. Ještě méně podporují požadavky na vrácení území bývalých sovětských republik. Rozpaky nad „ztrátou“ těchto republik neznamenají totéž jako přání vtáhnout je zpět do unitárního státu ovládaného z Moskvy. Přijímá se, třeba s váhavě, že co odešlo, je pryč. Ukrajina, Ázerbájdžán, Arménie, Gruzínsko, Kazachstán a další sovětské republiky jsou nyní nezávislé a jsou na to hrdé. Situace ozbrojených sil stejně činí jejich znovudobytí neproveditelným. Jestliže je obtížné pacifikovat Čečensko – jež je součástí Ruské federace – pak by obtíže ve větších oblastech byly ještě větší; a málo Rusů by chtělo bojovat v takovém dobovačném tažení. Ruská národní hrdost nezahrnuje ochotu umírat za věc impéria.

Jediný proveditelný způsob, jak rozšířit území Ruské federace, by bylo vyjednávání a mírumilovný nátlak. Ve skutečnosti byly podepsány dvoustranné smlouvy s ostatními státy Společenství nezávislých států a v dubnu 1996 byla podepsána dohoda schvalující případné znovusjednocení Ruské federace a Běloruska.¹⁴

To vše však ruští občané přijímali se smíšenými pocity. Bělorusko má životní úroveň dokonce nižší než Rusko. Úplné znovusjednocení by mělo pravděpodobně za následek, že by občané Ruské federace museli finančně pomáhat z nesnází svému sousedovi. Také Ukrajina má hospodářství, které se propadlo až na dno

a Kazachstán lze těžko pokládat za model zemědělské a průmyslové obnovy. Proto Rusové nikterak netouží po tom, aby vysílali své ozbrojené síly a civilní administrátory zpět do dalších zemí bývalého SSSR. Nechtějí přebírat odpovědnost za ještě větší hospodářské zmatky, než jsou jejich vlastní; a ve Společenství nezávislých států existují další země, které jsou dokonce ještě méně atraktivní než Bělorusko. Tádžikistán byl trýzněn občanskou válkou a většina etnických Rusů z něho uprchla. Také v Gruzínsku byla válka. Gruzínské ozbrojené síly se zapletly do nekonečných konfliktů s Abchazy, kteří usilují o státnost a nezávislost. Ázerbájdžán a Arménie mezitím vzájemně sporadicky bojovaly v horském terénu Karabachu. Rusové mají strach z vojenských záplately v takových zemích.¹⁵

Nemají také chuť k tomu, aby vystupovali proti těm bývalým sovětským republikám, které se rozumně pustily do hospodářské obnovy. Hlavní mezi nimi jsou Estonsko, Lotyšsko a Litva. Přestože se sovětským občanům do roku 1991 vždycky říkalo, že baltická oblast byla legálně a trvale vtělena do SSSR roku 1944, mezi Rusy už není nějaká touha po územní expanzi. Ruský lidový imperialismus je pes, který štěkne už jen tu a tam.

To je na první pohled nepochopitelné ve světle skutečnosti, že dvacet pět milionů Rusů žije mimo Ruskou federaci v rozličných státech bývalého Sovětského svazu. Ve východní Ukrajině, severozápadním Kazachstánu a východním Estonsku představují Rusové místní většinu obyvatelstva.¹⁶ Od roku 1991 existovaly obavy, že by mohli být utlačováni nově vytvořenými národními vládami. Dost často docházelo k diskriminaci Rusů, jimž bylo upíráno státní občanství a znesnadňováno povyšování nebo získávání zaměstnání. Jelcin i Putin zdůrazňovali, že si přejí zajistit bezpečnost Rusů „v blízkém zahraničí“, a cizí státy byly oficiálně varovány, že s osobami ruské národnosti musí být zacházeno slušně. Ještě znepokojivější bylo fyzické nebezpečí, jemuž byli vystaveni Rusové v některých oblastech bývalého Sovětského svazu. Nejhorším případem je Tádžikistán, kde je občanská válka mezi Tádžiky doprovázena násilnostmi proti ruským obyvatelům. Výsledkem byl horečný exodus Rusů. To vše vedlo k pocitům ponížení mezi ruským národem. Před pár lety byli velkým národem supervelmoci a myšlenka, že by jiné národnostní skupiny v SSSR mohly nějak ohrozit zájmy Rusů, se zdála absurdní. Existuje však jen slabá aktivní podpora ozbrojenému vměšování za účelem obnovení ruské politické a vojenské nadvlády.

Místo toho se lidové mínění orientuje na situaci v Ruské federaci. V polovině devadesátých let existovaly pochybnosti o tom, zda si elity přejí nebo jsou schopné jednat ve prospěch veřejného blaha. Když byli Rusové dotazováni na organizace, jimž věří nejméně, uváděli politické strany. Nedaleko za politickými stranami přicházely odbory a soukromé obchodní společnosti. A na čtvrtém místě se umístila vláda sama.¹⁷ Jenže jak by měla být země spravována, když se stávajícím elitám tolik nedůvěřuje? Padesát pět procent odpovídalo, že o ekonomické politice by neměla rozhodovat vláda nebo federální shromáždění, ale skupina expertů. Tento

druh odpovědi byl možná příznakem ztráty naděje, že by situace mohla být zlepšena jinak než magicky.

Další odpověď se však nedala odmítnout tak jednoduše. 43 % respondentů věřilo, že to, co země potřebuje, aby se dostala ze svých nesází – spíše než parlament a volby – je „silný vůdce“.¹⁸ To je ruská tradice s dlouhým rodokmenem. Romanovští carové vládli, aniž se museli utíkat k psané legislativě, dokud Mikuláš II. neschválil roku 1906 Základní zákon – a i tehdy kladl důraz na články, které mu dovolovaly vydávat rozkazy bez konzultace se Státní dumou. Po Říjnové revoluci získalo Rusko vládce Lenina a Stalina. Chruščov a Andropov byli rovněž dynamičtí a bezohlední; a přestože Gorbačov povolil disent uvnitř i vně strany, rovněž prosazoval svá rozhodnutí s neústupnou energií.¹⁹ Rusko mělo od nepaměti vládců, kteří vládli „železnou rukou“. Dokud byli u moci, byli mnozí z nich obávaní i nenávidění. Avšak i ti nejhorší z nich včetně Ivana Hrozného se těšili mezi lidem posmrtné úctě. Lidové písně i přísloví živily myšlenku přísného, ale spravedlivého vůdce, jehož je třeba k ovládnutí rozsáhlé a členité ruské společnosti.²⁰ Dokonce i na Stalina mnoho sovětských občanů nahlíželo po jeho smrti v tomto světle a tento postoj dosud zcela nezmizel ani v dnešní soudobé společnosti.²¹

Avšak jaký druh silného muže Rusové chtějí po konci komunismu? Existuje určitý stupeň objektivní tykající se jeho osobních vlastností. Jen 61 % občanů koncem devadesátých let usuzovalo, že prezident by měl být Rus. Přesně stejnému procentu respondentů bylo jedno, jaká by měla být prezidentova náboženská víra.²² Navíc pouze 55 % občanů doporučovalo, že by prezident měl být civilista. Mezi menšinou zřejmě přetrvává představa, že by práci prezidenta dokázal vykonávat efektivně vojenský velitel. Avšak jako obvykle jsou ve výpovědích rozpory. Když byla položena otázka, jaký styl vedení by měl být používán, největší skupina respondentů – 43 % – prohlásila, že by prezident, jakkoli by měl být „silný“, měl používat „kolektivní“ jednání.²³ Vypadalo to tak, jako by Rusové chtěli silného muže, který jedná jako ministerský předseda usilující spíše o konsenzus mezi svými ministry než příkazující jim, co mají udělat. Dost málo silný muž! Zdálo se, že prezident Putin původně naplňuje lidovou touhu po „pevné ruce“. Jeho invaze do Čečenska; jeho ostrý zásah proti jednotlivým „oligarchům“; zavedení kontroly nad regionálními politickými šéfy: to vše navozovalo představu, že v Kremle sedí silný muž.

V srpnu 2000, když byl Putin pokládán za příliš necitelného k osudu posádky nešťastné ponorky *Kursk*, požadovalo lidové mínění, aby ukázal citlivější stránky své povahy. Přesto tato nálada rychle přešla a získal znovu přízeň.

Z tohoto zorného úhlu by Rusové mohli vypadat jako nenapravitelný národ, který nikdy nebude připraven na demokracii. To je nesprávné chápání velice složité situace. Když se Rusům zhoršovaly koncem osmdesátých let jejich materiální podmínky, uvažovali, zda by jim neomezený jediný vládce neposloužil lépe

než demokratické instituce. Byla to jejich pragmatická odpověď na obtížné okolnosti. Nebyla to však jediná odpověď. Nejen koncem osmdesátých let, ale i na začátku devadesátých říkali průzkumníkům veřejného mínění, že také věří v pozitivní úlohu, kterou v Rusku sehrává „upevňování demokratických principů“.²⁵ To nebyla pouhá slova. Volby do prezidentského úřadu a federálního shromáždění lákaly stále podstatnou část voličů, aby přišla k urnám. Dokonce i prezidentské volby v roce 2000, ve kterých bylo Putinovo vítězství dáno předem, přivábily 69 procent potenciálního voličstva.²⁶ V Rusku už neexistuje žádná volební povinnost. Rusové však mají pocit, že je důležité, kdo bude vybrán, aby představoval jejich zájmy. Rusové mají smíšené postoje. Mnozí z nich chtějí, aby jim vládl autoritativní vůdce; zároveň si však přejí jmenovat toho, koho chtějí.

Nebyli ani po zhroucení komunismu absolutně nepřátelští k tržnímu hospodářství. Šedesát osm procent ruských občanů už v roce 1993 obhajovalo soukromé vlastnictví malých výrobních podniků stejně jako obchodů a kaváren. Dokonce ještě více z nich – 87 % – chtělo, aby malé parcely půdy byly předány soukromým vlastníkům. Většina Rusů však odmítala jít tímto směrem dále. Čeho je moc, toho je příliš. Pouze 21 % chtělo podporovat privatizaci velkých podniků a dolů (a jen 24 % by akceptovalo denacionalizaci velkých ploch půdy).²⁷

Přestože nadále panuje zášť vůči jednotlivcům, kteří zbohatli nezákonnými metodami, neexistuje většina, jež by požadovala odebrat jim majetek zase zpět. Jen 45 % respondentů při průzkumu v roce 1995 volalo po takovém vyvlastnění.²⁸ V průběhu zbytku desetiletí pokračovala vláda v prodeji podniků a většina Rusů z toho získala jen malý nebo nezískala vůbec žádný prospěch. Jejich reakce není přirozeně kladná: kolem roku 2000 jen 18 % z nich bylo ochotno souhlasit s „tržním hospodářstvím“ jakožto hlavním vedoucím principem ve veřejném životě.²⁹ Za komunistického režimu se lidem říkalo, že stát vlastní a řídí hospodářství v jejich kolektivním zájmu; ale věděli, že příslušníci politické, administrativní a ekonomické elity získávají v praxi od systému největší materiální výhody. Nyní je hospodářství v soukromých rukou – a dokonce se ani nepředstírá, že by občané měli z této změny nějaký odpovídající prospěch. Televize, rozhlas i tisk jsou plné příběhů o nezákonných praktikách, jejichž pomocí získali bohatí své majetky. Avšak ty politické strany, které volají po novém znárodnění průmyslu, zemědělství a obchodu, nezískaly ani jednou absolutní většinu v žádných volbách do úřadu prezidenta nebo do federálního parlamentu.

Jakými myšlenkami tedy Rusové žijí? Odpověď vždycky závisela na tom, komu byla otázka položena. Existují rozdíly mezi generacemi. Roku 1998, když byli dotazováni lidé mezi šestapadesáti a pětadesáti lety, dosud cítili sympatie k ideálům, jež byly propagovány za komunistické vlády. Polovina z nich si myslela, že „ideje marxismu“ jsou pravdivé. Většina z nich byla hluboce vlastenecká. Tak 84 % z nich bylo hrdých na vojenské vítězství ve druhé světové válce; a skoro stejný počet – 81 % – obdivovalo výsledky poválečné obnovy a pokládali „vlast“ za

důležitou ideu. Pouze polovina z nich byla ochotna prohlásit, že „zločiny stalinismu“ byly neospravedlnitelné. Léta protistalinské propagandy před pádem SSSR i po něm neměla ohlas. Starší ročníky střední generace v Ruské federaci hleděly na Západ nedůvěřivě. Šedesát tři procenta se domnívala, že „západní demokracie, individualismus a liberalismus“ nejsou pro Rusy vhodné. Byl to značně tvrdý soud: říkal nejen, že tyto koncepce by se nedaly v nynější době realizovat, ale že nejsou pro ruský národ obecně správnou věcí. Pro vládní reformátory je tak silný konzervatismus hluboce deprimující.³⁰

Obraz se měnil, když se průzkum zaměřil na mladší generaci. Osoby mezi šestnácti a dvaceti lety v témže průzkumu odmítaly dědictví komunismu v jeho celku. Jen 24 % z nich pokládalo západní demokracii, individualismus a liberalismus za nevhodný pro Rusy a jen 27 % přijímalo marxistické ideje jako „pravdivé“. Mladí sdíleli se staršími hrdost na sovětské vítězství v roce 1945. Přičítali však také ještě větší pozitivní význam ruské literatuře, malířství a hudbě. Padesát pět procent příslušníků starší střední generace si pochvalovalo národní dědictví, zatímco u mládeže byl tento podíl 72 %.³¹

Dalším objevem z konce devadesátých let bylo, že dospívající mládež a mladí dospělí jsou méně kritičtí než jejich starší spoluobčané k sovětské minulosti; dějiny už pro ně nebyly živým tématem. Nejméně populární vůdci pro mladé lidi byli titíž jako pro většinu dalších generací: Gorbačov, Stalin, Jelcin a Lenin. Ale v každém z případů byla úroveň nepopulárnosti nižší než ta, jež byla zaznamenána u jejich rodičů a prarodičů.³² Znamená to možná, že generace, která bude brzy u vesla politiky a hospodářství v Rusku, nese na svých ramenou menší ideologickou zátěž. Možná že minulost je pro ni již mrtvým tématem. Nezátíženost bolestnou minulostí by pro mladou generaci mohla být dobrým východiskem do budoucnosti. Taková je optimistická interpretace. Existuje však i jiný způsob, jak se na tuto věc dívat. Mohlo by se stát, že mladí Rusové, se svou neochotou přemýšlet o dějinách země ve dvacátém století, by se mohli stát kořistí těch politiků, kteří se budou snažit je přesvědčovat, že pro národní spasení jsou nutná extrémní politická řešení. V tomto okamžiku to sice nevypadá pravděpodobné, ale jako možnost to nemůže být vyloučeno.

Následující otázka se týká pocitů Rusů vůči novému ruskému státu. Došť dlouho jim trvalo, než se na sebe začali dívat jako na „ruské občany“. Roku 1996 to bylo 53 %; 2000 – 67 %. Ne všichni Rusové se cítí spokojení s územím svého nynějšího státu. Mnohým z nich stále Ruská federace nepřipadá jako jejich domov. Přetrvává pocit, že jim širší území Sovětského svazu jaksi právem patřilo.

Existují však i protikladné tendence. Dokonce i uvnitř Ruské federace jsou místa, kde měli etničtí Rusové vždycky pocit, že tam nepatří. To neplatí o všech oblastech, kde neruské národy tvoří většinu nebo mají autonomní republiku po nich pojmenovanou: Rusové v Tatarstánu a Baškortostánu si nemyslí, že by tam jiné národnosti měly větší právo bydlet než oni. Ale jižněji je situace odlišná.

Zejména v kavkazských horách jsou Rusové rozhodně opatrní, aby tvrdili, že je to „Rusko“.³⁴ Domorodé národy Kalmycka, Dagestánu, Čečenska, Inguška a Osetínska byly vždy líčeny v ruské literatuře devatenáctého století jako divoké, exotické, orientální a cizí.³⁵ Tato tradice trvá. Když Rusové hovoří o Kavkazu, který leží západně od padesátého poledníku, pořád jej označují jako patřící k „Východu“. Nepokládají jej za součást Evropy. Na počátku devadesátých let existovalo několik osobností veřejného života, dokonce včetně Alexandra Solženicyna, jež si přály uvažovat o poskytnutí nezávislosti takovým republikám. Obdobnou ochotu už lze na konci desetiletí najít jen těžko, a Solženicyn – muž, který je znám tím, že často své mínění nemění – podpořil druhou postkomunistickou invazi ruské vlády do Čečenska.

Jeho argumentaci chybělo jeho obvyklé morální zaujetí. Solženicyn jednoduše prohlásil, že proces národního ponížení zašel příliš daleko. Čečenci dělají na Rusko dlouhý nos. Nastal čas dát jim lekci. Nicméně ani Solženicyn netvrdil, že Čečensko je ruské v nějakém jiném smyslu než z hlediska mezinárodních hranic státu.

Mezitím se většina občanů identifikuje méně s Ruskou federací než s konkrétními osobami nebo skupinami, s nimiž se dostala do kontaktu. Osmdesát procent pocituje společenství se členy své rodiny. To je daleko nejvyšší míra sebeidentifikace. Když byli dotázáni, s kým se cítí nejlépe, obvykle odpovídají, že nejdražší jsou pro ně blízcí příbuzní. Pak jsou na řadě přátelé se 74 procenty. Po přátelích následují lidé podobné náboženské víry s 53 %.³⁶ Pak následují širší kategorie. Konkrétně 45 % říká, že „národnost“ je důležitým činitelem v jejich identitě. To by mohlo znamenat dvě věci. Jednou možností je, že národnost pro ně příliš neznamená, jestliže 55 % neoznačilo ruský původ jako svou rozhodující charakteristiku. Druhá znamená, že odpověď ve většině zemí by sotva byla příliš odlišná a že je to těch 45 % zdůrazňujících svou národnost, kteří by měli padnout do oka. Základní otázkou je, zda láhev je z poloviny plná, nebo prázdná.

Rusové ve skutečnosti žijí harmonicky s většinou dalších etnických skupin v Ruské federaci. Postoje v odlehlejších oblastech byly poučné. V Kabardinsko-balkarské republice byli lidé dotazováni, kterou národnostní skupinu pokládají za příjemnou. Rusové, jak se dalo očekávat, ocenili nejvýše Rusy: 80 % učinilo tuto volbu. Ale skoro stejně Rusů – 77 % – zvolilo také Kabardince a 67 % i Balkary.³⁷

Má to však ještě jeden aspekt. Rusové na severním Kavkaze se neintegrují nijak intenzivně s dalšími etnickými skupinami. Po celé Ruské federaci se jistě jen málo Rusů snaží ovládnout místní jazyk. Téměř každý Rus je jednojazyčný.³⁸ Ostatní jim to však nemají tolik za zlé, jak by se dalo předvídat. Když byli dotazováni Kabardinci, které národy jsou jim sympatické, uvedli na prvním místě Rusy, na druhém Angličany a na třetím Balkary. Pokud jde o Balkary, ti uvedli nejprve Balkary, druhé Kabardince, Japonce třetí a Rusy čtvrté. Podobný průzkum v Severním Osetínsku zjistil, že Osetínci mají ze všech daleko nejméně rádi Inguše.

Pak v pořadí neoblíbenosti následují Čečenci, Romové a Němci. Rusové v Severním Osetínsku označili Čečence jako nejneoblíbenější skupinu, po nich následovali Lotyši, Romové a Tataři.³⁹ Přesto ruští obyvatelé nechovají obecně nepřátelství ke svým spoluobyvatelům hor. Výjimkou je Čečensko, kde se život už dávno stal nesnesitelný a odkud mladší a mohovitější Rusové utíkají. Všude jinde na severním Kavkaze se však Rusové zdráhají odstěhovat se. Hory jsou jejich domovem.

Nicméně mezi Rusy žijícími v mnoha „národních“ republikách a oblastech Ruské federace sílí stísněný pocit. Vedení takových republik má tendenci být ovládáno osobami titulární národnosti dané republiky. Rusům se to nelíbí. Ilustrací může být Tatarstán. Zatímco dvě pětiny městských Tatarů mají důvěru ke svému republikovému vedení, mezi jejich ruskými sousedy je to jen pětina. Rusové z Tatarstánu však mají ještě menší důvěru v politické vedení v Kremlu. Zatímco jsou nešťastní z politiky ve své republice, ještě menší důvěru projevují vůči Moskvě – a zejména venkovští ruští obyvatelé jsou skeptičtí k představě, že by vláda v hlavním městě mohla usnadnit jejich obtížnou situaci.⁴¹ S výsledky těchto průzkumů se musí nakládat opatrně; je však rozumné z nich vyvozovat, že většina Rusů bez ohledu na své předsudky má pocit, že jejich osud leží v oblasti, kde v současnosti žijí. Pokud si uchovávají naději na zlepšení sociální a hmotné situace, očekávají akci, jež bude iniciována v rámci téže oblasti a nikoli ve vzdálené Moskvě.

Ani Rusům však nechybí nepřátelské předsudky vůči jiným etnickým skupinám. Projevují averzi ve velkém měřítku a jejich postoje nesou nejen stopy imperiálního pohrdání. Existuje silný antagonismus vůči určitým národům severního Kavkazu a Zakavkazska, antagonismus zesílený čečenským terorismem a válkami, jež začaly v Čečensku roku 1994 a 1999. Jeden průzkum naznačuje, že 6 % Rusů se bojí osob ázerbájdžánské národnosti a že 38 % se jimi cítí iritováno nebo k nim pocituje nedůvěru.⁴²

Soustředění nepřátelství Rusů na Ázerbájdžánce a Čečence by mohlo na Západě připadat překvapivé, jelikož se tam všeobecně předpokládá, že Rusové – skoro všichni – jsou fanatičtí antisemité. To je stereotyp opakovaný ve všech možných novinách. Pokud existuje nějaký obraz, který na ruském národu ulpěl během dvacátého století, je to tvrzení, že jsou niterně nepřátelští vůči Židům. V Rusku existuje jistě mnoho antisemitismu, a za Mikuláše II. i Josifa Stalina se mu dostávalo oficiální podpory – a i dnes je pěstován ruskými nacionalistickými politiky.⁴³ Židé samotní se necítí příjemně ani v Rusku, ani na Ukrajině. Emigrace stovek a tisíců z nich do Izraele a Spojených států svědčí o jejich vážných obavách. Přesto většina současného antisemitismu v Rusku je příležitostného druhu, s jakým bylo možno se setkat v západních společnostech v první polovině dvacátého století. Když jsou Rusové dotázáni na svůj postoj k Židům, málokdy vyjádří z nich strach. V témže průzkumu to řekla jen dvě procenta; a jen 14 % se přiznalo k podrážděnosti nebo nedůvěře ve vztahu k Židům. I když je to z liberálního

hlediska sotva příliš uklidňující, není to zase tolik zneklidňující jako konvenční zavádějící extrémní představa ruského národa.⁴⁴

Vztahy mezi národnostmi jsou tudíž složité. Rusové projevují nepřátelství k určitým jiným národům, ale mají i opačné, přátelské předsudky. Navíc v oblastech, kde tvoří menšinu, se snaží být mírumilovnými, tolerantními sousedy a jsou za to oceňováni. Nepostrádají sice nacionalistické představy, ať už žijí kdekoli v Ruské federaci, ale nezdůrazňují to.

Když však Rusové uvažují o budoucnosti, napadají je pochmurnější myšlenky. Pesimismus se šíří rychle. Tři čtvrtiny respondentů na otázky o budoucnosti se shodlo v tom, že „Rusko vstupuje do slepé uličky“. Souhlasili, že věci jdou k horšímu. Zároveň tvrdily tři pětiny respondentů, že osobní štěstí je důležitější než „národní spása“. Většina občanů Ruské federace přestala očekávat, že jejich země v blízké budoucnosti dosáhne slunných vrcholů lidských úspěchů a spokojenosti. A navíc dospěli k velice smíšeným pocitům o tom, co se stalo se Sovětským svazem a co dnes očekávají od života v Ruské federaci. Šíří se příliš nostalgie po Brežněvových letech. Existuje lítost nad zhroucením SSSR. Zachovává se hrdost na sovětské vojenské vítězství ve druhé světové válce. Přesto v těžké době občané Ruské federace kritizovali nedostatek politické svobody a ekonomické poctivosti v SSSR. Zdá se, že by si byli přáli zachovat blahobyt zajišťovaný komunistickým státem, aniž by akceptovali s tím související politický a administrativní autoritativní způsob vlády. Země jako Švédsko mají nadále u ruské veřejnosti vysoký kurz. Existuje tu však konečný rozpor, který si vyžaduje pozornosti. Jde o to, že většina Rusů nyní soudí, že zahraniční modely vývoje nejsou pro Rusko vhodné. A tak se zesiluje lidové mínění, že země musí sledovat svou vlastní cestu k reformám státu a společnosti.

Následkem toho byl ruský národ zmatený. Neusiloval o svržení pořádku nastoleného Jelcinem, ale odmítal ho nadšeně schvalovat. Přesto je těžko ruskému národu vytýkat jeho vyhybavost, jelikož jeho situace mu neumožňuje, aby si představil, že by se politické a ekonomické podmínky mohly rychle zlepšit. Skepticismus lidu vůči záměrům jeho vládců je hluboký. Takový skepticismus není nevymýtitelný. Byl to však snazší úkol na počátku devadesátých let, než jakým se stal později.